

ԿՐՈՆԱ-ԵԿԵՂԵՅԱԿԱՆ

ՏԻԳՐԱՆ ՍԱՐԿԱՎԱԳ ԲԱՂՈՒՄՅԱՆ

Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի միաբան

ՊԵՏՐՈՍ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԲԵՐԴՈՒՄՅԱՆԻ «Ի ՆԿԱՏՄԱՆԷՆ ԱՐԻՍՏՈՏԷԼԻ» ԵՐԿՐ

ԺԸ դարի նշանավոր ազգային-եկեղեցական գործիչներից է Պետրոս արքեպիսկոպոս Բերդումյանը (Աղամալյան – Նախիջևանցի)՝ աստվածաբան, փիլիսոփա, Սուրբ Գրքի մեկնիչ, աղբյուրագետ, մանկավարժ, տաղասաց և հասարակական մի գործիչ, որի հարուստ մատենագրական ժառանգությունն իսկ խոսուն վկայությունն է այս մտավորական հոգևորականի լայն մտահորիզոնի և աշխարհայացքի մասին¹:

Վստահ ենք, որ Բերդումյանի երկերի բազմակողմանի և խորագնին ուսումնասիրությունները հարուստ նյութ պիտի մատակարարեն և հնարավորություն ընձեռեն մեզ՝ հատկապես առավել խորությամբ հասկանալու դարաշրջանի աստվածաբանական-փիլիսոփայական մտքի զարգացվածության և միտումների մասին: Պետրոս Սրբազանն այն հանրագետ հեղինակներից է, որի ստեղծագործություններն արժանի են ուշադրության և լույս ընծայման՝ հնարավորություն ընձեռելով ընթերցողների ավելի լայն շրջանակի ծանոթանալու նրա երկերին և մտածումներին: Դժբախտաբար նրա ոչ բոլոր աշխատանքներն են արժանացել տպագրության:

Սրբազան Հոր անտիպ փիլիսոփայական երկերից է նաև *«Ի նկատմանէն Արիստոտէլի»* աշխատությունը: Առաջին անգամ փիլիսոփայական այս գործի մասին նշում է բանասեր Շուշանիկ Նազարյանը՝ առանց մատնանշելու իր օգտագործած աղբյուրը²: Մյուս բոլոր հետազոտողները, ովքեր զբաղվել են Բերդումյանի մատենագրական վաստակի ուսումնասիրմամբ, կա՛մ այս անունով գործ չեն գտել ձեռագրացուցակներում, կա՛մ ընդհանրապես չեն ներառել այն նրա ժառանգության մեջ, կա՛մ էլ լավագույն դեպքում հղել են Շուշանիկ Նազարյանին: Երբ պատրաստում էինք Բերդումյանի Ծննդոց գրքի մեկնության բնագիրը, առիթն ունեցանք կրկին աչքի անցկացնելու առկա բոլոր ձեռագրացուցակները: Եվ ուսումնասիրության ընթացքում նկատեցինք, որ Մաշտոցյան Մատենադարանի № 2220 (Էջ 78ա – 83բ) ձեռագիրը պարունակում է Պետրոս Սրբազանի այս աշխատանքը, որի լուսանցքում կարմիրով գրված է. *«Ի Բերդումեան հանգուցեալ Պետրոս վարդապետէն»* (թ. 78ա): Ձեռագրում այն հաջորդում է Բերդումյանի հեղինակած մեկ այլ փիլիսոփայական աշխա-

¹ Բերդումյանի կյանքի, գործունեության և մատենագրական վաստակի մասին տե՛ս **Պետրոս արքեպիսկոպոս Բերդումյան**, Բացված աղբյուր, թարգմանությունը գրաբարից, առաջաբանը և ծանոթագրությունները՝ Տիգրան սարկավազ Բաղումյանի, խմբագիր՝ Ս. Ստամբուլյան, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, 2008, էջ 5-36:

² **Շուշանիկ Նազարյան**, Պետրոս Նախիջևանցին և XVIII դարի վերանորոգվող հայ երգը, ՊԲՀ, № 3, 1981, էջ 130:

տությամբ՝ «Մեկնություն վերլուծությանն Արիստոտելի»։ Ըստ ՄՄ ձեռ. № 1826-ի՝ վերոգրյալ աշխատությունն ընդօրինակել է Վարդան աբեղան Սուրբ Էջմիածնում 1772 – 1773 թթ.³։ Իսկ Բերդումյանի «Ի նկատմանն Արիստոտելի» աշխատությունը պարունակող միակ ձեռագիրն ընդօրինակվել է Սրբազան Հոր մահից երկու – երեք տարի անց՝ 1789 – 1790 թթ. Ջաքարիա սարկավագի կողմից։ Եթե նկատի ունենանք, որ 1773 թ. հետո 1776 թ. Բերդումյանն արդեն ավարտել էր Հոբի, 1777 թ.՝ Օսնոց գրքի մեկնությունները⁴, իսկ 1780 թ. էլ՝ «Տրամաբանության» իր ձեռնարկը⁵, ինչպես նաև Պետրոս Բերդումյան և Սիմեոն կաթողիկոս հակամարտությունն ու դեպքերի ոչ խաղաղ ընթացքը, ապա կարծում ենք, որ Սրբազան Հայրը «Ի նկատմանն Արիստոտելի» փիլիսոփայական աշխատությունը գրել է 1780 – 1787 թթ. ընթացքում։

Մեր մատենագրության մեջ վերոգրյալ վերատառությամբ երկ առաջին անգամ հեղինակել է Դավիթ Հարքացին, որի բնագիրը ժամանակին տպագրել է Գալուստ Տեր-Մկրտչյանը⁶։ Նշանավոր հայագետը բնագրի պատրաստության ժամանակ օգտագործել է այսօրվա համարակալմամբ Մաշտոցյան Մատենադարանի ձեռ. № 2101-ը, որը նաև Փիլոն Ալեքսադրացու երկերի հնագույն գրչագիրն է⁷։

Հայկական ձեռագրերում հանդիպող «Նկատման Արիստոտելի» գործին անդրադարձել է Մանյա Էռնա Շիրինյանն իր ուսումնասիրության մեջ⁸։ Ըստ հետազոտողի՝ վերոգրյալ խորագրով գրվածքը հայկական ձեռագրերում հաճախ հանդիպում է Արիստոտելի «Յաղագս առաքինությանը» գործից կամ նրա մեկնությունից հետո։ «Ամենայն հավանականությամբ այն թարգմանված է հունարենից, սակայն դրա համարժեքը մեզ հասած հունարեն բնագրերի թվում անհայտ է», – գրում է նա⁹։ Հետաքրքրական է, որ Մանյա Շիրինյանը զուգահեռ է անցկացնում Փիլոնի «Յաղագս նախախնամությանն» և «Նկատման» միջև¹⁰։ Բայց այստեղ խոսքն առավելապես գաղափարաբանական նմանության մասին կարող է լինել, այլ ոչ թե բառացի։

Բացառված չէ, որ «Նկատման» ինչ-որ խմբագրության, թերևս, ծանոթ լիներ Ս. Հովհան Որոտնեցին կամ նրա աշակերտներից մեկը։ Օրինակ՝ կրկին գաղափարային նմանության մասին է խոսում «Նկատման» (ԳՏՄ, էջ 246, տ. 15-16) և «Հաւաքումն

³ Մետրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան (=ՄՄ) ձեռ. № 1826, էջ 298ա։

⁴ Պետրոս Նախիջևանցի, Աստուածանմանություն (=«Աստուածանմանություն»), վերստին աշխատությամբ Մետրովպայ Դաթեան Թաղիադեանց Կարբեցոյ, Կալկաթա, 1827, Հանգամանք վարուց հեղինակին (առանց էջակալման)։

⁵ ՄՄ ձեռ. № 6610, թ. 66ա-121ա։

⁶ Գալուստ Տեր-Մկրտչյան, Հայագիտական ուսումնասիրություններ, Գիրք Բ (=ԳՏՄ), աշխատասիրությամբ պրոֆ. Պ. Հ. Հակոբյանի, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի տպարան, 1998, էջ 244-248, «Բանբեր Մատենադարանի», 1956, № 3, Երևան, էջ 421։

⁷ Փիլոնի մասին տե՛ս Կ. Խ. ԹՈՐՈՂՈՐՆՅՈՒՆՅԱՆ, Филон Александрийский в восприятии армянского средневековья к вопросу об истоках традиции, Ереван, 2006, стр. 3-152։

⁸ Տե՛ս Մանյա Էռնա Շիրինյան, Քրիստոնեական վարդապետության անտիկ և հելլենիստական տարրերը (հայկական և հունական դասական ու բյուզանդական աղբյուրների բաղադրությամբ), Երևան, 2005, էջ 4-5, 155-157։

⁹ Նույն տեղում, էջ 4-5։

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 155։

յայտնաբանութեան ի Փիլոնէ իմաստնոյ, որ «Յաղագս նախախնամութեան» աշխատության համապատասխան հատվածների համեմատությունը¹¹:

Պետրոս արքեպս. Բերդումյանը «*Ի նկատմանէն Արիստոտէլի*» աշխատությունը գրելիս մեծապէս օգտվել է Դավիթ Հարքացու համանուն երկից, որին հանվանէ հիշատակում է մեկ անգամ իր աշխատության մեջ: Պետրոս Նախիջևանցու մյուս գործերի նման, սա էլ հավանաբար գրվել է Ս. Էջմիածնի ժառանգավորների համար:

Երկու երկերի բնագրային համեմատությունը ցույց է տալիս, որ Բերդումյանը, լայնորեն օգտագործելով Դավիթ Հարքացու երկը, փորձել է իր ձեռքի տակ եղած աղբյուրն ընդարձակել և ընթերցողի համար ավելի հասկանալի դարձնել այն «*առ ի դիրութիւն համբակագունից*»: Այսպէս՝ եթէ Դավիթ Հարքացու մոտ նյութի մասին դատողությունները սահմանափակվում են մի քանի տողով, ապա Բերդումյանն այս ամենին անդրադառնում է ավելի հանգամանալի՝ հավելելով նյութի մասին իր փիլիսոփայական-աստվածաբանական մտածումները: «*Նիւթն ո՛չ է յաւէտակից Աստուծոյ. ցուցանի նիւթական պատճառաւ, որ եղեալ է յոչնչէ, ուրեմն ո՛չ է յաւէտակից Աստուծոյ, այլ նիւթն եղեալ է յոչնչէ, ուրեմն ո՛չ է յաւէտակից Աստուծոյ: Յուցանի ևս արարչական պատճառաւ, որ ըստեղծանի յԱստուծոյ, ո՛չ է յաւէտակից ընդ Նմա, այլ նիւթն եղեալ է յԱստուծոյ, ուրեմն ո՛չ է յաւէտակից ընդ Նմա: Յուցանի փոքրագոյնս ի բոլորէ, յորմէ է բոլորն, ի Նմանէ է և մասն: Այլ նիւթն է մասն արարածոց, ուրեմն յայնմանէ է, յորմէ և բոլորն, այսինքն՝ յԱստուծոյ*»,- գրում է Սրբազան Հայրը: Կամ երբ խոսում է «տեսակ» փիլիսոփայական-աստվածաբանական եզրի մասին, հավելում է. «*Անստեղծ տեսակն է Բնքն Աստուած, որ է պարզ ներգործութիւն մաքուր յամենայն կարողականութեան, վասն որոյ մի միայն և անհուն: Եւ թէպէտ Աստուած ունի զպարզ տեսակ, զոր և ընծայէ ի տեսութիւն սրբոց, բայց զի պարունակէ զամենայն էութիւն և զամենայն գոյ, վասն որոյ էակոյ անուն առաւել յատկանայ նմա, ըստ որում է տարածական և պարունական, քան տեսակոյ: Նմին իրի հարցանողին զանունէ Իւրմէ՝ ասաց. «Ես եմ Որ Էն. ասացես Որ Էնն առաքեաց զիս» (Ելք. Գ 14)*»:

Բերդումյանի գրվածքը բաղկացած է երկու գլխից. եթէ առաջին գլխում հեղինակը, օգտագործելով Դավիթ Հարքացու աշխատությունը, այն ավելի է ընդարձակել և ընթերցողին մատուցել, ապա երկրորդ գլխում Սրբազան Հայրն առավելապէս բացատրում է, թե ինչո՞ւ է Աստված մեկ, ամենակարող, անմարմին, անեղ, անապական և արարիչ:

Միով բանիվ՝ Պետրոս Սրբազանի այս աշխատության մեջ կրկին երևում է Բերդումյան փիլիսոփան և աստվածաբանը, ով փորձում է իրեն հատուկ ոճով բացատրել խրթին մտքերն ու դատողությունները: Պետրոս Բերդումյանի «*Ի նկատմանէն Արիստոտէլի*» աշխատության բնագրի հրատարակման նպատակն է ամբողջացնել Սրբազան Հոր մատենագրական ժառանգությունը և փիլիսոփայական այս երկը

¹¹ Տե՛ս Օլգա Վարդապարյան, Հովհան Ռոտունցու «Հաւաքումն յայտնաբանութեան ի Փիլոնէ իմաստնոյ, որ «Յաղագս նախախնամութեան», «Բանբեր Մատենադարանի», № 17, խմբագրությամբ Ս. Արևշատյանի, Երևան, 2006, էջ 258: Այս փաստի վրա մեր ուշադրությունը հրավիրեց տիկ. Օլգա Վարդապարյանը, որին և հայտնում ենք մեր խորին շնորհակալությունը:

հանձնել ուսումնասիրողների ուշադրությանը:

Ձեռ. № 2220

Ժամանակ՝ 1789 – 1790 թթ.: **Վայր՝** Էջմիածին: **Գրիչ՝** Զաքարիա սրկ.: **Թերթ՝** 329: **Թուղթ՝** 20, 5 x 15: **Գրություն՝** միասյուն: **Գիր՝** նոտրգիր: **Տող՝** 28, **բնագիրը՝** էջ 78ա – 83բ¹²:

¹² Նկարագրությունն ըստ Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, հ. Ա, կազմեցին Օ. Եզանյան, Ա. Զեյթունյան, Փ. Անթաբյան: Ներածությունը՝ Օ. Եզանյանի, խմբագրությամբ՝ Լ. Խաչիկյանի, հ. Ա. Մնացականյանի, Երևան, 1965, էջ 748: